प्रवेश सं० ११९५१ विषय: [illegible] क्रम सं०

नाम [illegible]मनमोहन (धर्म[illegible]) ६ अध्याय ग्रन्थकार [illegible]

पत्र सं० २२ (अपूर्ण) [१-~~१४~~(१४+१५,१७+१८)-२४]

श्लोक सं० —— अक्षर सं० (पंक्तौ) ४२ पंक्ति सं० (पृष्ठे) १०

आकार: ६ x ४ लिपि: —— आधार: [illegible]

लि० विक्रम सं० [illegible] 13883 ग्रा० ३४२३

पी० [illegible]—[illegible]—१९५९—५०,०००

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ताम्र

ताम्रतारस्य वर्णनामैकं सोऽपरः
रवैंदुं ने: त्रिलोहं वेष्टितानु
शतीक्ष्णविद्गुनोशानी ॥१॥

१८/३

प०टी०
१

॥ ॥श्रीगणेशाय नमः॥ ॥संवर्त्तेद्धिलङ्घांबुद्धिवहलरयप्रोच्छलद्दन्तगर्त्तेलीलाग्रस्त्रवीचित्स्खलदमलपदः
शेषभोगस्रमेतो व्याघूर्णन्नेत्रपद्मः श्रमवशहृदयो योगनिद्रावगाढो क्षीणः पद्माकराद्भिः प्रथयतु भगवान्पद्मनाभः
श्रियं नः॥१॥ धर्माधिकारिकुलकैरवकाननेन्दुश्रीरामपंडितसुतेन विनायकेन॥ व्याख्यायते हि मलिनीकरणा
दिशुद्धिं वक्तुं पराशरकृता विह षष्ठ एषः॥१॥ ॥चतुर्थपंचमास्यां प्रकीर्णकप्रायश्चित्तं तत्प्रसंगागतं चान्यद
पि निरूपितं इदानीं मलिनीकरणसंकीर्णकरणोपपातकानां प्रायश्चित्तानि प्रतिपादयितुं षष्ठाध्यायमारभ
ते॥ तत्र मलिनीकरणसंकरीकरणयोः स्वरूपमाह मनुः॥ कृमिकीटवयोहत्या मद्यानुगतभोजनं॥ फलैधःकु
सुमस्तेयमधैर्यं च मलावहं॥ खराश्वोष्ट्रमृगेभानामजाविकवधस्तथा॥ संकरीकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहिष
स्य चेति उपपातकस्वरूपं चोपरिष्टाद्वक्ष्यामः॥ तदेवमध्यायार्थं वक्तुं प्रतिजानीते॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि प्राणि
हत्यासु निष्कृतिं॥ पराशरेण पूर्वोक्ता मन्वर्थेपि च विस्तृतं॥१॥ ॥अतः पूर्वं प्रकीर्णकप्रायश्चित्ताभिधानंतरं प्रा राम
णिनां हत्यासु वक्तुं वचनेन करणसंकरीकरणोपपातकत्वेन बहुविधासु पराशरेण वृद्धपराशरेणाप्र १

वैश्मिन् कलियुगे उक्तामभिहिता मन्वर्थे सूक्ष्मेप्यर्थे संकरापात्रीकृत्यासु मासः शोधनमैंदवः॥ मलिनीकरणीये
षु तप्तः स्याद्यावकः त्र्यहमित्याद्येकोपाधिना प्रायश्चित्ताभिधानसंभवेपि विस्तृता इति पदोक्तां निष्कृतिं प्रायश्चित्तं तु
प्रवक्ष्यामि॥ तत्र मलिनीकरणे प्रायश्चित्तमाह॥ ॥क्रौंचसारसहंसांश्च चक्रवाकं च कुक्कुटं॥ जालपादं च
शरभं हत्वाहोरात्रतः शुचिः॥१॥ क्रौंचः कुक्कुटः सारसो लक्ष्मणः हंसचक्रवाककुक्कुटाः प्रसिद्धाः जालपादो जा
लाकारपादः स्वजालपादाश्चपि हंसाः संतीति पृथगुपात्तः॥ शरभः शलभः एतान्हत्वा अहोरात्रतो एकोपवासे
न हंता शुचिर्भवति॥ चकारेण तित्तिरिशुकसारिकादीनामपि समुच्चयः॥ तथा च संवर्त्तः॥ चक्रवाकं तथा क्रौंचं तित्ति
रिं शुकसारिके॥ श्येनं गृध्रमुलूकं च तथा पारावतानपि॥ टिट्टिभं जालपादं च मुद्गुं कुक्कुटमेव च॥ एवं पक्षिषु स
र्वेषु दिनमेकमभोजनमिति॥ एतेन मन्वाद्युक्तगोदानमत्र प्रत्यादिष्टं॥ बलाकादिषु विशेषमाह॥ बलाकाटिट्टिभौ
वापि शुकपारावतावपि॥ अटीनबकघाती च शुध्यते नक्तभोजनात्॥३॥ ॥बलाका प्रसिद्धा टिट्टिभः स्वल्पदेहानुकारी
शुकः कीरः पारावतः कलरवः एतान्हत्वेति पूर्वेणानुषज्यते अटीनः शराटिः बकः प्रसिद्धः तौ हंतीति त

प०टी २ हातीवद्दिवाभोजनपरिहारेणनक्तभोजनात्शुध्यते॥ यत्तुपूर्वोक्तसंवर्त्तवाक्येत्रोपवासस्त्रवणांतकामकृ
तविषयं॥ विहितोतंदकामानांकामात्तद्विगुणंलवेदितिवचनात्॥ उपवासस्यभोजनद्वयपरिहारात्मकत्वे
नदिवाभोजनाभावसहकृतनक्तभोजनाद्विगुणत्वात्॥ यत्तुमनेनैवोक्तंहंसबकबलाकाश्वश्वाविधंवर्हिणंतथा
॥सारसंबाघभासांश्वहत्वात्रीणिदिवसान्क्षिपेद्दितितदत्यंतासामविषयं॥ किंच॥ वृककाककपोता
नांसारीतित्तिरघातक॥ अंतर्जलउभेसंध्येप्राणायामेनशुध्यति॥४॥ वृकःपक्षिविशेषःपक्षिसमभि
व्याहारात्॥ नत्वारण्यश्वातस्याग्रेवक्ष्यमाणत्वात्॥ काककपोतोप्रसिद्धौ एतेषांघातकःसमस्त
स्यास्यस्यबुध्याविछिद्यादावधयात्॥ सारीतित्तिरेप्रसिद्धौतयोश्चघातकोंतर्जलेजलमध्येउभेसंध्येसा
यंप्रातःसंध्येअत्यंतसंयोगेद्वितीयाश्रवणात्तेअभिव्याप्यप्राणायामेनार्थात्तावत्कालाभ्यस्तेनशुध्यती
ति॥ किंच॥ गृध्रश्येनशशादीनामुलूकस्यचघातकः॥ अपक्वाशीदिनंतिष्ठेत्त्रिकालंमारुताशनः॥ राम २
५॥ ॥गृध्रादीनांश्येनशपक्षीशशादस्तदघातरजातिउलूकश्चैतत्कस्तेषांघातकःएकस्मिन्दिनेअप

क्वंकंदमूलफलाद्यशित्वातत पूर्वदिनेकालद्वयेवतीयदिनेपिदिवामारुतमेवाशित्वारात्रौभुंजीतितये
वंसाद्धदिनद्वयेप्रायश्चित्तंलवृत्ति॥ अत्राशक्तस्यकश्यपआह॥ बकबलाकाहंससारसकारंडवचक्रवाक
कुररगृध्रश्येनखंजरीटटिट्टिभोलूकशुकसारिकातित्तिरमयूरकुक्कुटमूकामेजनककलविंककपोतपा
रावतादीनांवधेप्रायश्चित्तमहोरात्रोपोषितःसर्ववीजान्निचदद्यादिति॥ किंच॥ वल्गुलीटिट्टिभोलूकशु
कसार्यःभ्रांनाश्चकोकिलाखंजरीटयोः॥ लाविकारक्तपक्षाणांशुध्यतेनक्तभोजनात्॥६॥ वल्गुलीपक्षिवि
शेषःटिट्टिभस्यपुंभवंचनमतातरजातिभेदादभिज्ञायेणकोकिलापरभृताअत्रसर्वत्रलिंगमविवक्षितमुद्देश्य
गतत्वात्॥ खंजरीटःखंजन लाविकालावःरक्तपक्षाःलोहितपक्षाःएषांपूर्ववाक्यउक्तषष्ठोघातकोन
क्तभोजनात्शुध्यति॥ किंच॥ कारंडवचकोराणांपिंगलाकुररस्य
च॥ भारद्वाजादिकंहत्वाशिवंसंपूज्यशुध्यति॥७॥ कारंडकःसव चकोरपिंगलेप्रसिद्धेकुररउत्क्रोशः
भारद्वाजाव्याघ्राट आदिशब्देनातिरिक्तानामन्येषामपिग्रहणं॥ एतान्हत्वाशिवंविधिवत्संपूज्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

प०टी० शुध्यति॥ किंच॥ ॥भेरुंडचाषभासांश्च पारावतकपिंजलान्॥ पक्षिणांचैव सर्वेषामहोरात्रमभोजनं॥
३ ॥८॥ ॥भेरुंडः पक्षिविशेषः एतान् हत्वेत्यनुषंगः पक्षिजातीनामानं त्वात्वष्टा कोटेन वक्तुमशक्तेरेकाप
क्षिनांतिभ्रायश्चित्तमाह॥ पक्षिणां चैव सर्वेषां हननइतिशेषः अहोरात्रमभोजनमेकाहोपवासइति
॥एवं मलिनीकरण विशेषप्रायश्चित्तं विशेषमाचार्येरुक्तः अवशिष्टकृमिकीटवधादौ प्रायश्चित्तमप्य
त्यंतरोक्तं द्रष्टव्यं॥ तदाह॥ मलिनीकरणीयेष्वतप्तकृच्छ्रं स्याद्यावकं त्र्यहमिति॥ इदानीं संकरीकरणे प्राय
श्चित्तमाह॥ ॥हत्वा मूषकमार्जारसर्पाजगरडुंडुभान्॥ कृसरं भोजयेद्विप्रान् लोहदंडं च दक्षिणा॥
९॥ ॥मूषकादयोजगरांतः प्रसिद्धाः डुंडुभो राजिलः कृसरान्नं कलश्च कृसरान्नं कुलश्च एतान्हत्वा कृ
सरं तिलमुद्गमिश्रमोदनं त्रीन् ब्राह्मणान् भोजयित्वा लोहदंडं दक्षिणां दद्यादिति॥ तथाच विज्ञः॥ हत्वा
मूषकमार्जारनकुलडुंडुभजगराणामन्यतमं कृसरान्नं भोजयित्वा लोहदंडं दक्षिणां दद्यादिति॥ किंच राम
॥ ॥शिशुमारं तथा गोधां हत्वा कूर्मं च शल्यकं॥ वृंताकफलभक्षी चाप्यहोरात्रेण शुध्यति॥१०॥ ॥शिशु ३

मारः सुसिः गोधा कृकलासानुकारिणी कूर्मः कच्छपः शल्यकः श्वावित् तथा शब्देन कृकलासनकुलयोर्ग्रहणं एतान् हत्वा
वृंताकफलमात्रभक्षी अहोरात्रेण चकारात्सर्वो कं लोहदंडं च दत्वा शुध्यति। तथा च काश्यपः। कृकलाससर्पनकुलगोधाश
ल्यकवधे अहोरात्रोपोषितस्तिलांस्तेजो हृदं दद्यादिति। ननु खङ्गवार्त्ताकछत्राकश्च नपत्रवा पिचा एतेषां लक्षणं कृत्वा प्रा
जापत्यं चरेद्द्विज इति वृद्धयमेन स्वरूपतो निषिद्धस्य वृंताकलक्षणस्य शोधकत्वं विरुद्धमिति चेन्न। मैवं। सुरां पीत्वा द्वि
जो मोहादग्निवर्णां सुरां पिबेदिति मनुनाभिषिद्धस्यापि सुरापानस्य शोधकत्वबोधनात् न च सुरापानमात्रेण तत्र शोधकं किंतु
ग्निवर्णसुरायानेनास्य दाहान्मरणमेव मुख्यं तया विनिर्दग्धः ततः शुद्धिमवाप्नुयादिति स्मरणाद्विषमो दृष्टांत इति वाच्यं। वृंताक
-मात्रलक्षणेनाहोरात्रपरिहारस्य क्लेशरूपस्य शोधकस्यात्रापि तुल्यत्वादिति। यत्तु वृंताकफले तु भक्षी चेत्यस्यापि निमित्त
समर्पकत्वेनाहोरात्रोपवासमात्रमेव प्रायश्चित्तं न वृंताकलक्षणमिति तन्न। प्राणिवधप्रायश्चित्तप्रस्तावे तद्वत् लक्षणप्रायश्चि
त्तस्यासंगतेः वृंताकभक्षणप्रायश्चित्तापेक्षया दशैव वत्सरमापातेन पौनरुक्त्याच्च। तस्माद्यथोक्तमेव साधीय इत्याचार्याः

Indira Gandhi National Centre for the Arts

रसः॥ किंच॥ ॥वृकजंबुकऋक्षतरक्षूणां च घातकः। तिलप्रस्थं द्विजे दद्याद्वायुभक्षो दिनत्रयं॥२२॥
वृकाः ईहामृगाः। जंबुकाः शृगालाः। ऋक्षा इति स्फूकाः ऋक्षाः। तरक्षुः मृगादनः। एषां घातकः त्रिदिनं वायुभक्षस्सन् तृतीये दि
नेत्र तिलप्रस्थं षोडशपलपरिमितं तिलान्ब्राह्मणाय दत्वा शुध्यति। तथा च विष्णुः। श्वानं हत्वा त्रिरात्रमुपवसेदि
ति। किंच॥ ॥गजस्य च तुरंगस्य महिषोष्ट्रस्य घातने। प्रायश्चित्तमहोरात्रं त्रिसंध्यमवगाहनं॥२३॥ ॥गजतुरंगजेतरे
योर्महिषजोष्ट्रजातयोः समाहारो महिषोष्ट्रं तस्य घातने प्रमापणे अहोरात्रोपवासमध्ये त्रिसंध्यमवगाहनं प्रायश्चि
त्तं शोधकं भवति॥ किंच॥ ॥कुरंगं वानरं सिंहं चित्रं व्याघ्रं च घातयन्। शुध्यते स त्रिरात्रेण विप्राणां तर्पणेन च॥
२४॥ ॥कुरंगं हरिणं वानरं मर्कटं सिंहं मृगेंद्रं चित्रव्याघ्रं व्याघ्रं तरजातिं व्याघ्रं शार्दूलं च घातयन् त्रिरात्रोपवासेन ब्रा
ह्मणत्रयभोजनेन च शुध्यतीति तथा च संवर्तः। व्याघ्रं श्वानं खरं सिंहं मृगं शूकरमेव च। एतान्हत्वा द्विजः कुर्याद्ब्राह्मणानां
तु भोजनमिति॥ किंच॥ ॥मृगरोहिवराहाणामवेर्वस्तस्य घातकः। अफालकृष्टमश्नीयादहोरात्रमुपोष्य सः॥२५॥ राम ४

॥मृगाः कुरंगेतरवन्यपशुविशेषाः रोहीमृगविशेषः। वराहः शूकरः। अविः मेषः। वस्तः छागः। एषां घातकोऽहो
रात्रमुपोष्य परेद्युरफालकृष्टं नीवारादिकमश्नीयादिति। मृगजातीनामानंत्यात्स्मृतिप्रसिद्धतविशेषाभिधा
नाशक्तिरेकोपाधिना प्रायश्चित्तमाह॥ ॥एवं चतुष्पदानां तु सर्वेषां वनचारिणां। अहोरात्रोषितस्तिष्ठेज्जपन्वै जातवेदसं॥
॥२६॥ वनचारिणां सर्वेषां चतुष्पदानां पूर्वानुक्तानां घातको जातवेदसे सुनवाम सोममिति मंत्रं जपन्नहोरात्रोपोषि
तस्तिष्ठेत्। तिष्ठेन्नोपविशेदेवमित्यनेनाफालकृष्टाशनं परदिने इति दिश्यते। वनचारिविशेषणेन ग्राम्याणां प्रतिपदोक्तादन्यत्र
स्वल्पंतरो [illegible] मित्रुक्तं तदाह शंखः। पशून्हत्वा तथा ग्राम्यानहमेतद्व्रतं चरेत्। सर्वेषु प्राणिनः स्थूलान्मंडूकस्थूलो
ष्ठहरिति। बहुवचनेनैव सर्वप्राप्तौ सर्वपदोपादानमवशिष्टेषु स्वरमीनादिविधेषु संग्रहीकरणार्थं पैतद्वेदितमिति
प्रतिपादनार्थं अन्येषां च वदे अहोरात्रोषितस्त्रीन्कांते घृतं दद्यादिति कश्यपस्मरणाच्च॥ इदानीं मेषु विडपपातको

प्रायश्चित्तमाह ॥ शिल्पिनं कारुकं शूद्रं स्त्रियं वा यस्तु घातयेत् । प्राजापत्यद्वयं कृत्वा वृषैकादशदक्षिणा ॥ २६ ॥
॥ शिल्पी चित्रकारादिः कारुकः सूपकारादिः एषां घातने यो जातिविशेषानादरेण कर्मविशेषपुरस्कारेणोपादानात् सर्वजा
तीयत्वं प्रतीयते तथापि मनुवर्थसन्न्यायान्नैमानत्वे संज्ञायां चेत्तु पोः प्रत्यययोः श्रवणात्त्वसमानधर्मकश्शूद्रसमभिव्या
हाराच्च तदेकवृत्त्योः संकरजात्योरेव ग्रहणं युक्तं । शूद्रो जातिमात्रं गुणविशेषेण उन्नतविशेषस्यावद्यभावात्तु ने
स्त्री गुणदोषरहिता जातिमात्रेण ब्राह्मणी क्षत्रियादिहनने उन्नतविशेषस्य स्पष्टं तरादहानीयत्वात् अन्यान्योवा
तयेन्नतेन मूर्जोक्तं प्राजापत्यद्वयं यथोक्तविधिना कृत्वा वृषैकादशो याश्चता वृषैकादशा स्ताश्चता दक्षिणा
वेति वृषैकादशदक्षिणा देयेत्यर्थः यद्यप्यत्रासंख्येयं नोपात्तं तथाप्यनिर्दिष्टसंख्येया संख्या गोणाभिनी
तिन्यायाद्वृषसाहचर्याच्च गाव एव । अतएव शूद्रवधप्रक्रमे ह गौतमः वृषभैकादशाश्च गा दद्यादिति । अत्रै राम ५
कादशानां गवामेकादशप्राजापत्याः द्वावशतिपदोक्तौ तास्यां त्यां चवक्रवत्तुष्टयमिद्धिरित्येवं पंचदशकृ

छ्रः संपद्यंते नैव षड्भिर्मासैस्त्र्यब्दं ती तिषाण्मासिकमेव ब्रजापद्यते रद्दमेवाति प्रेत्यसूतादिसंकरजातिहनने षा
ण्मासिकादिव्रतमाह ब्रह्मगर्त्तः । अंतरप्रभवाणां तु सूतादीनां चतुर्द्विषडिति । अत्रमासरत्यनुवर्तते तेनसू
तवधे षाण्मासाः वैदेहकवधे चत्वारः स्त्रेरालवधे द्वौ मागधवधे चत्वारः उग्रवधे द्वौ आयोगववधे पिद्धावेवेति
जातिमात्रशूद्रवधे तु सूतल वचनात् देवषाण्मासिकं व्रतं तेयं तया कामाकामात्वां जातिमात्र ब्राह्मणीवधे
प्रचेतसा पिवार्षिकषाण्मासिके व्रते निहिते अप्रदुष्टमती ब्राह्मणीं हत्वा कृच्छ्रार्द्धं षाण्मासात्वेति क्षत्रियादि
वधे पिसख्वा हा क्षत्रियां हत्वा षाण्मासान्मासवयं वा वैश्यां हत्वा मासत्रयं सार्द्धमासं वा शूद्रां हत्वा मासार्द्धमा
संसार्द्धद्वाविंशत्यहानि वेति । कामाकामात्वां पट्टहयो पत्यासोम्प वस्छाथः सवनस्थाथि हो विएया क्षत्र्या
दिवधे तु व्रतसहत्वा व्रतमितितदति देशानिहपणोद्वह्वा मेः प्रतिलोमप्रसूत ब्राह्मण्यादिवधे तु मासिकमेव
व्रतं तदाह ब्रह्मगर्भः प्रतिलोमप्रसूतानां स्त्रीणां मासो वधे स्मृतः इति अत्पतत्यातिचारित ब्राह्मण्यादिवधे तु या
नवत्वेनोक्तं दुर्वृत्तब्रह्मविट्क्षत्रशूद्रयोषाः प्रमाप्य तु । दृतिं धनुर्बस्तमविकं मा हद्या द्विशुद्धये सति द्रष्टव्यौ इति
धर्मपात्रे वस्तच्छागः शब्देया दिवधे प्रायश्चित्तमाह ॥ वैश्यं वा क्षत्रियं वापि निर्दोषं यो निघातयेत् ॥ सोपिक्र

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

प॰री॰ त्रुहूपं कुर्याद्वाविंशद्दक्षिणां दद्यात् ॥ गोदोषोऽत्र विहिताकरणं प्रतिषिद्धसेवनं च तास्यां रहितो निर्दोषः क्षत्रिय
६ वैश्यो योऽज्ञातं येत्सोऽपि कृच्छ्रद्वयं यथोक्तविधिना कृत्वा विंशद्विंशतिं गा दक्षिणां दद्यात् ॥ अत्रापुष्करीत्यावत्तु वि
शतिः प्राजापत्या स्ववृत्तितेव ह्रादशादिनोन दशमासमाध्याः निदशमासिकं व्रतमुपदिष्टं तदपेक्षया गुणदोषा
नां तम्येन व्रतत्तारतम्यस्मृत्यन्तरादूहनीयाः तत्र सदोष क्षत्रियादिवधे चतुर्विंशतिमते निहितां क्षत्रियस्य वधं
त्वा चरेद्ब्राह्मणव्रतं । वैश्यस्य तु द्वयं कुर्यात् शूद्रस्येदं वमेव वेति ॥ अत्यंतदुष्टेषु तेषु संवत्सरी आद्यानि हत्य क्षत्रियं मो
हाद्विजः कृच्छ्रैर्विशुध्यति ॥ कुर्याद्देवा त्रुपूर्वेण वीरकृच्छ्रांस्त्रयथा विधि ॥ वैश्यहत्यां तु संप्राप्य कथं चिन्मूढवेत
नः कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत स नरो वैश्यघातकः । कुर्याच्छूद्रवधे विप्रः कृच्छ्रं सांतपनं तथेति ॥ अकामकृत तत्त्वादि
वधे विषयं वेदमंत्रमोहादि पदप्रवणात् ॥ यागस्थक्षत्रियादिवधे तु ब्रह्महत्याव्रतानि देशो वक्ष्यते इति तत्रच्छ
क्षत्रियादिवधे मनूक्तमेव तुरीयो ब्रह्महत्यापादः क्षत्रियस्य वधे स्मृतः । वैश्येऽष्टमांशो वृत्तस्थे शूद्रे ज्ञेयस्तु षोडशो
ति द्रष्टव्यं ॥ वृत्तशब्देनात्मगुणादिकमुच्यते ॥ गुरुतल्पगाग्न्याशी वंसत्य मिथ्या नियहः ॥ प्रवर्तितं हितानां च तत्संबं
द्धतं कुव्यतराति कारणात् ॥ ब्रह्महत्याशब्देनात्र ब्रह्महत्याव्रतस्य संबंधगमनस्य योजने प्राजापत्यक ६

स्य नयालिङ्ग प्राजापत्यसंख्या यहीतव्या तस्याश्चतुर्थाष्टमषोडशांशसंख्या संमिता प्राजापत्याः क्रमेण क्षत्रियादि व
धेषु योजनीयाः ॥ इदानीं सहस्रं यो वैश्यशूद्रयोर्ईहंतस्य विप्रस्य वधे प्रायश्चित्तमाह ॥ ॥ वैश्यं शूद्रं क्रियासक्तं वि
कर्मस्थं द्विजोत्तमः । हत्वा चांद्रायणं कुर्यात् त्रिंशद्गाश्चैव दक्षिणा ॥१८॥ ॥ क्रियास्तु नित्यनैमित्तिकाः स्तत्र आसक्त्वेन का
यीत रपरिहारेणापि सक्तं वैश्यं शूद्रं वा विरुद्धे लोकशास्त्रनिषिद्धे कर्मणि महापातकोपपातकादौ निरंतरं तिष्ठ
तीति विकर्मस्थः ता दृशं द्विजोत्तमो विप्रं च हत्वा चांद्रायणं वक्ष्यमाणं यथोक्तविधिना कृत्वा त्रिंशद्गा दक्षिणां दद्यात् ॥
एतच्च वैश्ये ष्टमांशो वृत्तस्थ इति मनूक्तेन समानं अत्रैव विषये ब्रह्महासंवत्सरं कृच्छ्रं चरेदधःशायी त्रिषवणी कर्म
वेदको नैक्षाहारो दिवमदी पुलिनसंगमाश्रमगोष्ठपर्वतप्रस्रवण तपोवनविहारी स्यात् तुल्यान्नवीरासनी सं व
त्सरे पूर्णे हिरण्यमणिगोधान्यतिलभूमिसर्पीषि ब्राह्मणेभ्यो दद्यात्पूतो भवतीति सुमंत्रुवचनं योजनीयं उक्ताशीत्या
चपालि शत्प्राजापत्यसमानत्वात् ॥ यत्तु द्विजोत्तमशब्देन वैश्यापेक्षया श्रेष्ठत्वविवक्षया क्षत्रियमपि संगृह्य विकर्मस्थे
तस्मिन्नप्येतदेव व्रतमिति चतुर्वर्णसाधारणमस्य व्रतस्य वर्णितं तदसत् ॥ निर्दोषक्षत्रियवधे कृपायश्चित्ता
दस्याधिकत्वात् ॥ तस्माद्यथोक्तमेव स्तुम्छ्यं ॥ वंगाल वधे घातिवर्णप्रायश्चित्तमाह ॥ ॥ वंगं तं हत्वा प्रकर्षद्धार्यग्गो

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पा·टी यदि किंचिन्नाप्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं गोद्वयं दक्षिणां दद्यात् ॥१९॥ आत्रेयेणापि वैश्येन शूद्रेणैवेतरेण वा। चंडाल
स्य वधे प्राप्ते कृच्छ्रार्द्धेन विशुद्ध्यति ॥२०॥ यदि क्षत्रगुणो निर्गुणो वा जातिमात्रेण ब्राह्मणः कश्चित्सगुणो निर्गु
७ णो वा जातिमात्रेण चंडालं ब्राह्मणं शूद्रा हंति स प्राजापत्यं तत्कृच्छ्रं पथोक्तविधिना कृत्वा गोद्वयं द
क्षिणां दद्यात् ॥ यद्वा कचन शूद्र प्रतिलोमजत्व सामान्यात् चंडाल मारणे गोवधवत्पथ्यः एतदज्ञानापूर्वकं वधे
ज्ञानपूर्वके तु पराकं तदाह लौगाक्षिः हत्वा प्रतिलोमानां शूद्राज्ञानात्कथं चंडालानां ज्ञानापूर्वं पराकः स्यात् ज्ञानं त्वे
दं तथेति। अत्रोक्तत्वा शूले गोवत्सवृष्ट्यं स्ववति एदत्वे पितृदेवेति शूलोक्ते नस्समानविषयः। चांद्रा
यणमकुर्वीत कुर्यात् कृच्छ्रचतुष्टयमिति स्मरणात् यद्यपि पराके गोवधप्रत्याम्नायत्वे परे चांद्रायण ७
दपि शूनत्वं तथापि पराक एव धेनव इति स्मरणात् देवत्वादवित्कत्वविज्ञेयः। यद्वा कंवम प्रतिलोमज
त्व पाप्मात्मनादिकं चेत्पथ्यः ॥ ॥तदाह याज्ञवल्क्यः॥ ॥ चांडालं वर्णं चरेत्त्वा न वह्नि कृष्टा त्रिरत्विति ॥ अन
कृष्टा प्रतिलोमजाः आत्रेय वैश्य शूद्रैरितरेणानुलोमजेन शूद्रेण वसिक्त विना प्रतिलोमजेन सूतादिना वा

चंडालादिप्रतिलोमजवधे कृते कृच्छ्रार्द्धेन तत्सर्वापवर्गे त्यो पादद्वयं एकपादान्त्यं चक्रमेण शुद्ध्यति
कार्या तदाह लौगाक्षिः। सर्वात्रे पादमर्द्धं वा पादं चैव व्रतं चरेत् वर्णक्रमादंत्यजे हिंसागमनतो जन
इति। अतश्च ब्राह्मणादिक्रमेण चत्वारो पि वर्णाः कृच्छ्रं त्रिपादमर्द्धपादं च कुर्युरिति सिध्यति कृच्छ्र वि
लागव ह्रासेन विलोमे पुत्रेयत्तद्गवांश्च स्याः कृष्टचंडालादि वधे प्रायश्चित्तांतरमाह ॥ ॥चोरः श्वपा
कश्चंडालो विप्रेण निहतो यदि। अहोरात्रोषितः स्नात्वा पंचगव्येन शुध्यति ॥२१॥ ॥यदि वीर्यासक्तः श्वपा
कः स्तेनः पापसंज्ञातश्चंडालो वा पूर्वोक्तो विप्रेण निहतस्तदा स विप्रो होरात्रोपोषितः परेद्युः स्नात्वा पंच
गव्यपानेन शुध्यति अनेन निर्द्दिष्ट श्वपाकवधे पि पूर्वोक्तं प्रायश्चित्तमित्युक्तं भवति चंडालसामान्याच्चां
डालस्योपपातकत्वात् त्वावेदि मनुष्य वधसामान्य संगेनानतिवानमा वृद्धं चरेदानीं चांडालवधप्रसंगात्त
द्विषये सुपूर्वाणिके ष्वपि के षु विस्तायश्चित्तमाह ॥ ॥श्वपाकं वापि चंडालं विप्रः संभाषते यदि। द्वि
जसंभाषणं कुर्यात् सावित्रीं च सकृज्जपेत् ॥२२॥ पूर्वोक्तलक्षणं श्वपाकं चंडालं वा यदि विप्रः संभाषते

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

प०टी० तदा द्विजस्याश्वानस्यचांडालस्य संभाषणं कुर्यात्तदा सावित्री वा सकृज्जपेत्। वकारस्य विक
८ ल्पार्थत्वात्। अत एव हारीतः। चंडालैः सह संभाषा द्विजसंभाषणं शुचिः। सावित्रीं व्याहरेद्वापि इति
धर्मो व्यवस्थित इति। उच्छिष्टस्य विशेषमाह स एव। उच्छिष्टा सह संभाषणे त्रिरात्रेणैव शुध्यतीति। किंच।
।।चंडालैः सह संप्रेतः त्रिरात्रमुपवासयेत्। चंडालैकपथं गत्वा गायत्रीस्मरणाच्छुचिः।।२३।। ।।चंडालैरि
ति बहुवचनं श्वानसमानधर्माणामन्येषामपि श्वपाकादीनां ग्रहणार्थं। आरूढपतितापत्यं ब्राह्मण्यां यश्च शूद्र
जः। सगोत्रोढासुतश्चैव चंडालास्त्रय ईरिता इति विज्ञानेश्वरप्राये वा तैः सहैकशय्यायां सुप्ते त्रिरात्रमुपवा
सयेदुपवसेत् णिचः स्वार्थिकत्वात्। चंडाल एव एकः परिदृश्यमानः पथि यस्मिन्सौ चंडालैकपथस्तं
गत्वा गायत्र्याः स्मरणाद्दनतिदूरान्तरानुसंधानाच्छुचिर्भवेत्। अनेन सार्थसमुदायांतर्गते चंडाले
न दोष इति ध्वनितं। किंच।। ।।चंडालदर्शने सद्य आदित्यमवलोकयेत्। चंडालस्पर्शने चैव सचैलस्नान
माचरेत्।।२४।। ।।चंडालस्य दर्शने सद्यस्तत्कालमेवादित्यमवलोकयेत्। तदाह सुमंतुः। चंडालदर्शने सूर्य ८—

दर्शनं संभाषणे ब्राह्मणव्याहारः संस्पर्शने सचैलस्नानमिति। एतच्च दिवा रात्रौ चेज्ज्योतिर्दर्शनं दर्शने ज्यो
तिषां दर्शनमित्यापस्तंबस्मरणात्। चंडाल इति। चित्याद्युपलक्षणं तथा च चतुर्विंशतिमते। चितिं च चितिका
ष्ठं च यूपं चंडालमेव च। स्पृष्ट्वा देवलकं चैव सवासा जलमाविशेदिति। एवं स्पर्शने सचैलस्नानाच्छुद्धिर्वच
नात् श्वपाकादीनां श्वपाकं पतितं व्यंगमुन्मत्तं शवदाहकं। सूतकं सूतिकां नारीं रजसा च परिप्लुतां। श्वकु
क्कुटवराहांश्च ग्राम्यान्संस्पृश्य मानवः। सचैलः सशिराः स्नात्वा तदानीमेव शुध्यतीति देवलस्मरणात्। अव
स्थाविशेषेण स्पर्शने विशेषमाह शातातपः। येन केन चिदस्पृश्यश्चंडालं संस्पृशेद्यदि। अहोरात्रोषितः स्ना
त्वा पंचगव्येन शुध्यतीति। अशुचिः स्वयमप्येतानशुद्धांश्च यदि स्पृशेत्। विशुध्यत्युपवासेन त्रिरात्रेण ततः शु
चिः। उच्छिष्टः संस्पृशेद्विप्रो मद्यं शूद्रं शुनो ग्राम्यशूकरं। अहोरात्रोषितः स्नात्वा पंचगव्येन शुध्यति। चंडालैः श्वप
चैः स्पृष्टो विण्मूत्रे च कृते द्विजः। त्रिरात्रं तत्र कुर्वीत भुक्तोच्छिष्टः षडाचरेदिति। किंच।। ।।चंडालखातवापीषु
पीत्वा सलिलमग्रजः। अज्ञानादेकभक्तेन त्वहोरात्रेण शुध्यति।।२५।। ।।चंडालेन खातासु खातानि तासु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

प०री
९

वा वापीषु वहुवचनं कूपतडागादिग्रहणाय अंत्यजैः ब्राह्मणस्सलिलं पीत्वा पानं स्नानाद्युपलक्षणं अज्ञानादे
कनक्तेन स्नानादहोरात्रोपवासेन शुद्ध्यति। अत एवापस्तंवः। अंत्यजैः खानिताः कूपास्तडागा वाप्य एव च तेषु तो
यं पः पिवेद्द्विजः कामतोऽकामतो पिवा। अकामात् नक्तभोजी स्यात् अहोरात्रेण कामत इति नक्तैकस्वकायोर्विकल्पः
शक्ताशक्तयोर्ज्ञेयः। अयं च ते ने वोक्तः प्रयास्वरूपे कटके वसैरेद्रोणां जलं केशविनिःसृतं वा। श्वपाकचंडाल
परिग्रहेषु पीत्वा जलं पंचगव्येन शुध्येदिति तदप्यकलक्तो न समानमत्पशक्तविषयं वा। अंत्यजकृतारा
मफलोपलोगे चनदीषु अंत्यजानां तपेट्टावडस्थलफलोपगाः उपलोग्या श्रुतेस्सर्वं पुष्पेषु च फले
षु वेत्यत्रिस्मरणात्॥ किं वा॥ ॥ चंडालभांडसंस्पृष्टं पीत्वा कूपगतं जलं। गोमूत्रयावकाहारस्त्रिरात्रा च्छु
द्धिमाप्नुयात्॥ २६॥ ॥ कूपस्थमेव जलं यदि चंडालेनोद्धरणार्थं प्रक्षिप्तेन भांडेन संस्पृष्टं तदा तत्पीत्वा
गोमूत्रपाचितयावकमात्राहारस्त्रिरात्रात् शुद्धिं प्राप्नोति॥ किं च॥ ॥ चंडालघटसंस्थं तु यत्तोयं पिव
ति द्विजः। तत्क्षणात् क्षिपते यस्तु प्राजापत्यं समाचरेत्॥ २७॥ यदि न क्षिपते तोयं शरीरं यस्य जीर्यति। प्राजाप

त्यं न कर्तव्यं कृच्छ्रं सांतपनं चरेत्॥ २८॥ चंडालस्य घटे सम्यक् विरकालं तिष्ठतीति चंडालघटसंस्थं
यत्तोयं तच्चेदज्ञानात् सवर्णो द्विजः पिवत्यनंतरं ज्ञात्वा पश्चात्तापेन तत्कालमेव क्षिपते वमति तदा प्रा
जापत्यं कुर्यात्। यदि तु तत्पश्चात्तापेन तत्कालमज्ञानेन वा तत्तोयं नाक्षिपते न वमति किंतु शरीर एव
जीर्यति परिणमते तदा पूर्वोक्तं प्राजापत्यमेव न कर्तव्यं किंतु उक्तलक्षणं कृच्छ्रसांतपनं कुर्यात्।
तथा चांगिराः चंडालपरिगृहीतमज्ञानादुदकं पिवेत्। तस्य शुद्धिं विजानीयात् प्राजापत्येन नित्यशः।
यस्तु चंडालसंस्पृष्टं पिवेत् किंचिदकामतः। स तु सांतपनं कृच्छ्रं चरेच्छुद्ध्यर्थमात्मनः इति। शुद्धिं पूर्वं
तस्यानेन प्रतिवर्णं प्रायश्चित्तभेदमाह॥ ॥ चरेत्सांतपनं विप्रः प्राजापत्यमनंतरः। तदर्द्धं तु चरेद्वैश्यः
पादं शूद्रस्तदाचरेत्॥ २९॥ ॥ यदि चंडालभांडस्थं जलं बुद्धिपूर्वं ब्राह्मणः पिवति तदा सांतपनं
चरेत्। अनंतरः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्च तत्रैव प्राजापत्यं तदर्द्धं तत्पादं च यथाक्रमं कुर्यात्। तदाहापस्तं
वः॥ चंडालकूपभांडस्थं नरः कामाज्जलं पिवेत्। प्रायश्चित्तं कथं तत्र वर्णे वर्णे विनिर्दिशेत्। चरेत्सां

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

न्त्वभ्यामिपः। तदर्द्धं तु चरेद्वैश्यः पादं शूद्रे विनिर्दिशेदिति। इदानीं प्रसंगा
देतज्जलादिपाने प्रायश्चित्तमाह॥ ॥ नारस्तु मत्पज्ञानां तु जलं दधि पयः पिबेत्। ब्राह्मणः क्ष
त्रियो वैश्यः शूद्रश्चैव प्रमादतः॥ ३०॥ ब्रह्मकूर्चोपवासेन द्विजातीनां तु निष्कृतिः। शूद्रस्य चोप
वासेन तथा दानेन शक्तितः॥ ३१॥ यदि प्रमादतोऽज्ञानाद्ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रा अंत्यजानां रज
कादीनां रजकश्चर्मकारश्च नटो बुरुड एव च। कैवर्तमेदभिल्लाश्च सप्तैते चांत्यजाः स्मृता इति स्मरणा
त्तेषां स्थानेर्जलदधिपयांसि पिबंति तदा वक्ष्यमाणलक्षणब्रह्मकूर्चसंहितेनोपवासेन द्वि
जाः शुध्यंति। शूद्रस्य तूपवासाद्यदि वेशूद्रो ब्राह्मणस्तु रोपिवेत्। उतोतोस्तु स्यदोषौहि शूद्रयाल्वेन
रचोगतावित्य त्रिणा ब्रह्मकूर्चपानाधिकारासावबोधना तत्तच्छानीयेन यथाशक्ति दानेनोपा १०
वासेन च शुद्धिरिति। आमात्रादिषु पात्रपर्यावर्तनेन दोषः तथा च त्वर्विशतिमते। आममांसं घृतं क्षौ
द्रं स्नेहाश्च फलसंभवाः अंत्यस्त्रोऽस्थिता ह्येते निष्क्रांताः शुचयः स्मृता इति। इदानीमज्ञानाच्चंडाला

न्नभोजने प्रायश्चित्तमाह॥ ॥ अज्ञानाद्द्विजश्रेष्ठश्चंडालान्नं कथंचन। गोमूत्रयावकाहारो दश
रात्रेण शुध्यति॥ यो द्विजश्रेष्ठो ब्राह्मणोऽज्ञानाच्चंडालस्यान्नं कथंचन आपदादिना भुंक्ते
स दशरात्रं गोमूत्रपाचितयवकं भुक्त्वा शुध्यति। ज्ञानपूर्वे त्वंगिरा आह। अंत्यावसायिनामन्न
मश्नीयाद्यस्तु कामतः। स तु चांद्रायणं कुर्यात्तप्तकृच्छ्रमथापि वेति। अंत्यावसायिनश्चंडालादयः
तदाह सएव। चंडालश्वपचः क्षत्ता सूतो वैदेहकस्तथा। मागधायोगवौ चैव सप्तैतेंत्यावसायिन इति।
एतद्बुद्धिपूर्वविषयमामात्रे तु त्रिरात्रमेव। तथा च विष्णुः। चंडालान्नं भुक्त्वा त्रिरात्रमुपवसेत्॥ सिद्धं
भुक्त्वा पराकः इति। पराकश्च कृच्छ्रो नाम दशाहं गोमूत्रयावकाहारेण समान एव क्षत्रियादीनां तु हारी
तश्राह। चंडालाद्यप्रमादेन यदि भुंजीत वै द्विजाः। ततश्चांद्रायणं कुर्यान्मासमेकं व्रतं चरेत्। शूद्रो वा प
र्द्धमासं चैव भुक्त्वा चैवाजितेंद्रियः। त्रिरात्रमुपवासं च ब्राह्मणास्तर्पयेच्छुचिरिति। सोऽयं द्रव्यपरिमा
णमाह॥ ॥ एवं कं ग्रासमश्नीयात् गोमूत्रे यावकस्य च। दशाहनियमस्त्वस्य व्रतं तत्तु विनिर्दिशेत्॥ ३३॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

प०ली- यद्दोषस्त्वयावकस्याश्री यावद्दे कैकं ग्रासमित्यशनानुवादेन ग्राससंख्याविधानात्तत्पौनरुक्त्यं।
न च गोमूत्रयावकाशनस्याविशिष्टस्योत्तवा देवाक्यभेदश्चेति शंकनीयं। मूल्याम देहविषयाविशे
११ षणामितिन्यायेनानिर्विशेषणस्याशनस्योद्देश्यत्वासिद्धेः यद्दूतं विनिर्दिशेन्नियमस्तस्यस्यैत्य
पि गुणविधानमेवेति न पौनरुक्त्यं। नियमस्वरूपमाह यथा गव्यत्वक्स्त्रानमौनोपवासेज्यास्वाध्या
योपस्थनिग्रहाः। नियमा गुरुशुश्रूषा शौचाक्रोधाप्रमादता इति। इदानीं चंडालेन सह एकस्मिन्
गृहे संवसनहेतुनैव सतः श्लोकैः प्रायश्चित्तमाह। ॥अविज्ञातस्तु चंडालो यत्र वेश्मनि तिष्ठति। वि
ज्ञाते तु ततः संन्यस्य द्विजाः कुर्युरनुग्रहं ॥३४॥ ॥विज्ञातरूपं चंडालवेशान्तरणादि संन्यस्य त्यक्त्वा
वेशांतरादि संपादनेनाविज्ञातश्चंडालत्वेनानिर्णीतो यत्र यादिवेश्मनि तिष्ठति तदा द्विजाः ब्राह्म
णाः पर्षत्त्वेन नियोजिता अनुग्रहं वक्ष्यमाणप्रायश्चित्तोपदेशं कुर्युः यद्वा तं विज्ञातं रूपं चंडालं विन्य
स्य त्यक्त्वा त्रिचतुर्वा स्यपर्षत्प्रायश्चित्तमुपदिशेत्। अनेन पर्षदुपसत्तिर्विहिता। सा च यद्यपि सर्वव्रतसा ११

धारणीति नात्र विशेषतोऽभिधेया तथापि विख्यातदोषे छेदसांगं न तु रहस्ये अपीत्यभ्यासाभ्याया
एवागत्य विधीयते। ते न रहस्येऽपि प्रकृतप्राये पर्षदुपदिष्टमेव प्रायश्चित्तं कार्यं तद्रहस्यपापप्र
त्वयमेव स्यात्वेति सिद्धं। पर्षत्स्वरूपमाह ॥ मुनिवक्त्रोद्गतान्धर्मान्गायंतो वेदपारगाः। पतंत
मुद्धरेयुस्तं धर्मज्ञाः पापसंकरात्॥ ३५॥ ॥वेदानां वेदयोर्वेदस्य वा पारं गच्छंतीति वेदपारगाः यद्य
प्यधीतवेदोऽप्येकदेशो यदि सर्वं न शक्यात् तदत्यनेन वेदैकदेशाध्ययनेऽपि ज्ञानप्रमज्ञातं वहूधीते त
थापि वेदपारगाणामेव पर्षत्त्वविवक्षयेदमारभ्यते धर्मज्ञा धर्मशास्त्रकुशलास्तु नानापराशरादीनां
वक्त्रेभ्य उद्गतान्धर्मान् धर्मशास्त्राणि तत्र प्रायश्चित्तविधायकवाक्यानि गायंतः पठंतः अनेन
प्रायश्चित्तोपदेशस्तत्र क्वचित्स्वाभ्यर्थं वक्तव्यो न प्रतिकल्पकवाक्यैरित्युक्तं भवति उक्तं च लघुव्या
सैः प्रातिकल्पकवाक्यरूपेण तु धर्मशास्त्रार्थगोचरः। यदन्यत्क्रियते तस्य धर्मस्य प्रमाणतेति पतंतं तं चंडालसंसर्गे
परिक्षिणमात्यंतिकसंसर्गेण पातित्योपपन्नः सः चंडालात्प्रस्त्रियोगत्वा भुक्ता वप्रतिगृह्य वा पतत्यज्ञानात्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

प०टी तोविशेषस्तानात्मानमेव गच्छतीति मनुस्मरणात् पापानां संकरात्समूहादुच्यमानप्रायश्चित्तोपदेशेनो
द्धरेयुः । यद्यपि चंडालेन सह वास एकमेव पापं एकप्रायश्चित्तनिमित्तत्वात्तथापि प्रतिपदोक्त
१२ प्रायश्चित्तनिमित्तानां दर्शनस्पर्शनादीनामपि सत्त्वात्संकराभिधानं । यद्वा पापसंकरः पापसंबंध
स्तस्मादिति व्याख्येयं । पर्षदस्तिथेयं प्रायश्चित्तमाह ॥ ॥दध्ना च सर्पिषा चैव क्षीरगोमूत्रयावकं । भुं
जीत सह भृत्यैश्च त्रिसंध्यमवगाहनं ॥२६॥ ॥क्षीरेण संयुक्तं गोमूत्रयावकमिति समासांतर्गतक्रि
याप्रदर्शनेन दधिसर्पिषोरप्यसंयोगो दर्शितः तेन दध्ना सर्पिषा च संयुक्तमित्यर्थः सिध्यति तद्भृत्यैर्भ
रणीयैः पुत्रपत्न्यादिभिः गृहस्वामी सह वक्ष्यमाणेन प्रकारेण स्वस्वसंसर्गिभिः भुंजीत त्रिसंध्यमवगा
हनं च कुर्यात् । अथ भृत्यैः सहेति सहयोगतृतीयया भृत्यानामप्राधान्येन प्रधानकर्तृगृहस्वामिन एव १२
व प्रायश्चित्तं भृत्यानां त्वनुष्ठातृत्वेन सर्वेषामिति गम्यते । गोमूत्रयावके दध्यादीनां संयोगे समाहा
रप्राप्तौ विशेषमाह ॥ ॥त्र्यहं भुंजीत दध्ना च त्र्यहं भुंजीत सर्पिषा त्र्यहं क्षीरेण भुंजीत एकैकेन दिनत्रयं ॥

॥२७॥ अत्र यद्यपि भुजिकर्म न श्रूयते तेनापि दध्यादितृतीयावरोधात् तथापि सहार्थतृतीयांतेन संस्कार
त्वेन दध्यादिना आक्षिप्तस्य स्वसंस्कार्यस्य गोमूत्रयावकस्य पूर्ववाक्यादेव प्राप्तिर्ज्ञेया ततश्च दध्ना संयु
क्तं गोमूत्रयावकं दिनत्रयं भुंजीत एवं घृतेन क्षीरेण चेति योज्यं तेन नव दिनानि स्युरिति पुनश्चैकैकेन द
ध्यादिना संयुक्तं गोमूत्रयावकमेकैकस्मिन् दिने भुंजीतेति त्रीणि दिनानि संपद्यंते तानि च पूर्वैर्नवभिर्मि
लित्वा द्वादश भवंति तेन च द्वादशरात्रसाध्यं व्रतं संपद्यत इति । ननु कीदृशं यावकं कियता वा दध्यादिना यु
क्तं भोज्यमित्यपेक्षायामाह ॥ ॥तावत्पुष्टं न भुंजीत नोच्छिष्टं कृमिदूषितं दधि क्षीरस्य त्रिपलं पलमेकं घृ
तस्य तु ॥२८॥ ॥तावेन चित्तवृत्त्या दुष्टं यस्मिन् दृष्टे तत्सादृश्येनामेध्यादिना वा बुद्धिविषयी भवति तत्पर्यस्ता
दृशं यावत् भवति यद्वान्योच्छिष्टं कृमिभिर्निर्वा दूषितं तन्न भवति तद्भुंजीत । दधि च क्षीरं चेति दधिक्षीरं तयोः प्र
त्येकं पलत्रयपरिमाणं घृतस्य चैकं पलं यावकस्य तु यथाग्रासमात्रमिति । मनुष्यास्थिसंस्पर्शे शुद्धि
माह ॥ ॥सस्नेहास्थ्नि वै शुद्धि रूक्षयोस्त्वाचमनं स्पर्शयोः । जलस्पर्शो वेन वस्त्राणां परित्यागेन स्नानमयं ॥२९॥ ताम्र

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

प०री कांस्यखोर्तस्माद्यघर्षणेन शुद्धिर्वस्त्राणां जलेप्रक्षालनेन शुद्धिर्मृन्मयं घटादि परित्यागेनैवरयंचत्व्री
१२ याप्रकृत्यादिस्यो विवक्षितानत्वशूद्रान्नमयं परित्याज्यमित्यर्थो तवतिअन्यथा अव्ययासुत्ववारुद्गहधान्यादी
नां शुद्धिमाह ॥ कुसुत्त गुडकार्पासलवणं तैलसर्पिषी ॥ द्वारे कृत्वा तु धान्यानि दद्याद्वेश्मनि पावकं ॥४॥
कुसुंतं तैलसाधुनं धान्यं वा न्यानि यव ब्रीह्यादीनि । एतत्सर्वं प्रसिद्धान्येतानि कुसुंभंतादीनि गृहद्वारे दात्व्य
त्वेनानि निःघृष्ट ग्रेहेऽग्निं दद्यात् गृहदाहस्तृणगृहविषयः पाषाणादिगृहे तुतद संलवामार्जन लेपना स्यामे
वशुद्धिः गृहं मार्जनलेपनादितियोगि स्मरणात् अन्यमेषु शुद्धिस्वयमेव वक्ष्यति । शुद्धिसंपादनानंतरं कर्त
व्यमाह ॥ ॥एवं शुद्धः स्ततः पश्चात्कुर्यात् ब्राह्मणतर्पणं ॥ विंशतिं गावृषं चैकं दद्यात् द्विजेभ्यो दक्षिणां ॥५॥ ए
वमुक्तप्रकारेण शुद्धो भूत्वा अनंतरमेकविंशतिब्राह्मणान्भोजयित्वा सार्द्धिहितत्वा तेभ्य एव विप्रेभ्यो १३
वृषभैकविंशतिगा दक्षिणां दद्यात् ॥ यद्यपि ब्राह्मणसंख्या न श्रुता तथाप्येकस्य द्वातव्या गौ गृहेश
यनं त्वियइतिवचनेन देयं संख्ययैव संप्रदानसंख्या नियमितेति न पृथगुपात्ता ॥ यद्यपि चत्वौ कृत्स्न एव

दक्षिणादानमित्याहत्यनोक्तं तथापि यथादर्शपूर्णमासयोर्ब्राह्मणांस्तर्पयीतवैद्दत्यनेन विहितेब्रा
ह्मणभोजने प्रकृतत्वाहृत्विज एवोपतिष्ठंते तथात्रापिद्विजोक्ताः एवसंप्रदानतयोपतिष्ठंते अन्यथाप्रक
तहान्यप्रकृत कल्पनेति दोषद्वयापत्तेरिति ॥ भूमिशुद्धौ विशेषमाह ॥ ॥ खननं लेपनंस्त्वानेन होमजपे
न शुध्यति ॥ आधारेण वविप्राणां भूमिदोषो न विद्यते ॥६॥ खननखननयोर्दाहानंतरं वोधनायपु
नःशद्वं त्वेनदाहादयः ॥ पंचापुपलक्षिताः तदाहदेवलः ॥ चंडालाद्युषितं यत्र यत्र विप्रादिसंगतिः ॥ एवं
कश्मलं भूयिष्ठा भूरमेध्या प्रकीर्तिताः ॥ पंचधा रचन्तुर्द्दा च भूरमेध्या विशुध्यतीति ॥ पंचधेति दाहकालगो
क्रमणसंकीर्त्तेरवनेरित्यर्थः ॥ तदनंतरं तत्र जपहोमौ कृत्वा ब्राह्मणानुपवेश्य भूमेरुक्तो दोषो नास्ती
तिशुध्यतिदोषाभावकीर्तनं च शुध्यतिशयत्तापनाया इदं च पूर्वोक्तस्यास्थिवदृादशरात्रं चंडालसह
वासे द्रष्टव्यं द्वादशरात्रसाध्यसायस्थितात्मा ना तत्राप्यजनए वप्रलसर्गे पक्षमाससंसर्गे समासं गोमूत्र या
वकाशनं वत्सपातिमासाधिकसहवासे तु हारीतोक्तं द्रष्टव्यं ॥ चंडालैः सहसंवासे दीर्घकालमकामिको

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

प०टी० विज्ञानाच्छूद्रमयं पात्रं सर्वत्यजेदिति तद्वद्यावालशब्दः ततः कार्यात्वस्य शब्दः तथैव वा ब्राह्मणांस्तर्पयेत्प
श्वाद्रूप रूपं चेत्त शुद्ध्यतीति अत्र च विषये गोशतं सर्वस्वं वा दक्षिणामाह आपस्तम्बः। चण्डालसंकरे स्वल
१४ वनदहनमवर्ष्टक्षोजते दत्तं दारवाणां तत्क्षणे शरेवमृक्षिल्वर्णरजतचैलानाम ऊर्ध्वमेतं कांस्य
ताम्रपात्राणामावरशुद्धिः सौवीरपयोदधितक्राणां परित्यागो गोमूत्रयावकाहारो मासं स्वापये
त्वा लवडू द्रवीणां महत्प्रायश्चित्तमापोऽङ्गशाह्यालाः सप्तन्दुगतां हृद्धाश्ची पांघाय श्चित्ते ब्राह्मण
भोजनं गोशतं दद्यादेशाव सर्वस्वमिति वालसंक्षुस्त्रहस्तुजी नेत्यादि नाशूलोकः आकरउत्पत्तिस्था
नं ते नोत्वे खनादिलक्ष्यते सौवीरं बदरी चण्डालसंपर्कयतिगृहेभक्तवतस्तु हे चक्षु कवतो न्यस्या
पि प्रायश्चित्तमाह आपस्तम्बः अविज्ञातस्तु चण्डालो यत्र वेश्मनि तिष्ठति। सविज्ञानस्तु काले नयत्र कार्यं वि
शोधनं प्राजापत्यं तु शूद्राणां तेषां तदनुसारतः। यैस्तत्र भुक्तपक्वान्नं शब्दुं तेषु दापयेत तेषामपि १४
हि ते अन्न पादमेकं विधीयते। रूपं कपालं हृष्टात स्पर्शं संपर्कयपि तः संवीत्य कोपवासेन पंचगव्येन

शुद्ध्यति वा सा पुत्रास्तथा नारी गर्भिणी या तु दूषिता। तेषां नक्तं प्रदातव्यं बालानां च हरदद्यमिति। इदा
नीं चण्डालसंपर्के काल विशेषेण प्रायश्चित्त विशेषमाह।। चण्डालैः सह संपर्कं मासं मासार्द्धमेव वा।
गोमूत्रयावकाहारो मासार्द्धेन विशुद्ध्यति।। ४३।। ।।चण्डालैरिति चण्डश्वपाकपुक्कसयोर्य
हणं एतैः सह या मासं मासार्द्धं वा संपर्कं करोति स शोधनं सर्वत्र कारयेदित्यये उपसंहारादत्रापि पूर्वोक्त
प्रकारेण दध्यादि संयुक्तं गोमूत्रयावकमोहारी हृत्यमासार्द्धेन मासश्चार्द्ध चतयोः समाहारो मासा
र्द्धं तेन शुद्ध्यति। मासं संपर्के मासव्रतेनार्द्धमासं संपर्के चार्द्धमासव्रतेन शुद्धिरित्यर्थः। तथा च संवर्तः।
चण्डालैः संकरे विप्रः श्वपाकेः पुक्कसैरपि। गोमूत्रयावकाहारो मासार्द्धेन विशुद्ध्यतीति। अत्र व्रतादि
पूर्ववद्दक्षिणा विवक्षमपेक्षणीया तद्यथा क्रव्रते व्रतदिनसंख्यातो हि गुणा संख्या हमा शत्तूना गा
वो स्तवं इति तथापद्म संपर्के सप्तविंशति गावो मासं संपर्के त्रिपंचाशद्गावो देया इति। इदानीं रजकादि
सहवासे प्रायश्चित्तमाह।। ।।रजकी चर्मकारी च लुब्धकी वेणुजीविनी। चातुर्वर्ण्यस्य च गृहे त्वविज्ञा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

प०टी- नं व्रजति पतिताः॥४४॥ तावान्तं निष्कृतिं कुर्यात् पूर्वोक्तस्यार्द्धमेव हि॥ गृहदाहं न कुर्वीत शेषं सर्वं च कार
येत्॥४५॥ रजको वस्त्रादिरागकृत् सकलीसीसककरस्तज्जातीया स्त्री रजकी एवं चर्मकारी त्वक्कवी व्याधजा
१५ तीया स्त्री वेणुजीविनी वंशपात्रादिनिर्माणकरजातीया आसामन्यतमा अविज्ञातजातिश्च यस्या यदि
ब्राह्मणगृहे वसति तदा तज्ज्ञानानंतरं पूर्वोक्तस्यैव प्रायश्चित्तस्यार्द्धं वसर्पि बाधेत्या
युक्तस्य द्वादशाहसाध्यस्यार्द्धं षड्रात्रसाध्यं व्रतं कुर्वीत तत्र च दधिसर्पिःक्षीरैः प्रत्येकं युक्तं गोमूत्रं त्र्या
वकं गृहं गृहं भुंजीतेत्येवं षड्रात्रं व्रतं कृत्वा गृहदाहातिरिक्तं शेषं सर्वं तथैवोर्द्धं कृत्स्नं ब्राह्मणभो
जनं वृषभैकादशगवीदक्षिणादानं च कुर्यादिति। इदानीं चण्डालस्य मृतकगृहप्रवेशे शुद्धिप्रका १६
रमाह॥ ॥गृहस्यान्तरं गच्छेच्चण्डालो यदि कस्यचित्तमागाराद्विनिस्सार्य मृद्भांडं तु विसर्जयेत्॥४ १५
६॥ रसपूर्णं तु मृद्भांडं न त्यजेत्तु कदाचन। गोमयेन तु संमिश्रैर्जलैः प्रोक्षेद्गृहं तथा॥४७॥ ॥यदि कस्य
चिद्ब्राह्मणस्य गृहमध्ये चण्डालो गच्छेत्तदा तन्निस्सार्य मृद्भांडं सर्वं त्यजेत् रसपूर्णान्यत्यक्त्वै

रसपूर्णान्यत्यक्त्वैव गोमयोदकेन सर्वं गृहं प्रोक्षेत् तथा यस्य गोः प्रवेशं कुर्यात् तदाह हारीतः। गृहस्यान्तं
तरे यस्य चण्डालो यदि गच्छति पार्थिवानां हि पात्राणां त्यागः सद्यो हि सर्वशः। अनष्टरसभांडानां गृहवन्म
न्तेयथा। अजस्य गोः प्रवेशाद्धि मध्यते नात्र संशय इति। मनष्टरसो येस्यस्ता नुनष्टरसानि तानि वृतानि लो
ज्ञानाति। इदानीं कृमिमुपहतदेहस्य शुद्धिं सुपद्धिं प्याह॥ ॥ब्राह्मणस्य व्रणद्वारे पूयशोणितसंभवे। कृमि
रुत्पद्यते यस्य प्रायश्चित्तं कथं भवेत्॥४८॥ गवां मूत्रपुरीषेण दध्ना क्षीरेण सर्पिषा। त्र्यहं स्नात्वा च पीत्वा च
कृमिदष्टः शुचिर्भवेत्॥४९॥ विप्रस्य व्रणे पूयशोणिताद्युपरि यदि कृमिरुत्पद्यते तत्र प्रायश्चित्तं कथं कुर्या
दित्युपक्षेपः स्मृत्यंतरोक्तप्रायश्चित्तविप्रतिपत्तिव्यवस्थापनार्थः। गोसंबंधिना मूत्रपुरीषेण मूत्रपुरीषयोः
समाहारेण तथैव दध्ना क्षीरेण समाहारद्वंद्वदर्शनं पंचानामपि गव्यानां समाहार आ स्पर्शं मर्पिषश्रुतेरित्यत्र
दंशाः कुशोदकप्राप्त्यर्थं समाहारद्वयदर्शनं च स्नाने गोमूत्रगोमयोरेव पाने च पंचानामपि प्राप्त्यर्थं तत
तश्च गोमूत्रं गोमयात्त्या त्रिसंध्यं त्रिरात्रं स्नात्वा पंचगव्यं च पीत्वा शुद्धो नात्र कृमि मिह दृष्टः शुद्धो भवतीति तदाह मनुः।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

प्रा·वि·६ ब्राह्मणस्य व्रणद्वारे पूयशोणितसंभवे। कृमिरुत्पद्यते यस्य प्रायश्चित्तं कथं भवेत्। गवां मूत्रपुरीषेण
१७ त्रिसंध्यं स्नानमाचरेत्। त्रिरात्रं पंचगव्याशी त्वधोनाभेर्विशुध्यतीति। नाभेरूर्ध्वं तु कृमिरुत्पादे स एवाह।
नाभिकंठांतरोद्भूतव्रणे चोत्पद्यते कृमिः। षड्रात्रं तु तदा प्रोक्तं प्राजापत्यं शिरोव्रणे इति। क्षत्रियादीनां वि
शेषमाह॥ क्षत्रियश्च सुवर्णस्य पंचमाषान्प्रदाय तु। गोदक्षिणां तु वैश्यस्याप्युपवासं विनिर्दिशेत्॥ ५५॥
शूद्राणां नोपवासः स्याच्छूद्रो दानेन शुध्यति॥ ॥कृमिदष्टः क्षत्रियः पंचमाषपरिमितसुवर्णं दत्वा शुचिर्भवे
त्। वैश्यस्तूपवासांते गामेकां दत्वा। शूद्रो नोपवासेन किंतु गोदानमात्रेण शुध्यतीति। एतेन क्षत्रियादीनां वि
प्रोक्तमेव प्रायश्चित्तं पादपादह्रासेन कल्पनीयमिति निरस्तं। नन्वक्रियमाणे प्रायश्चित्ते कर्मस्वाताव्यादवश्यं
भाविन्यूनातिरेकदोषे कदोषे कथं कार्यमित्यत आह। ॥अच्छिद्रमिति यद्वाक्यं वदंति क्षितिदेवताः। प्रण
म्य शिरसा ग्राह्यमग्निष्टोमफलं हि तत्॥ ५६॥ क्षितिदेवता ब्राह्मणा यदच्छिद्रमिति वाक्यं वदंति तत्प्रणम्य मन १८
स्वी स्वशिरसा ग्राह्यं यतोऽग्निष्टोमफलं साधयतीति छिद्रपूरकत्वं प्रशंसति। अत एव पल्लवः पूर्णपिका।

सानि यमेन शुद्धिर्ब्राह्मणैर्विना। अपूर्णोऽपि कालेषु शोधयंति द्विजोत्तमा इति। न केवलं विप्रवच
नं प्रायश्चित्तस्यैव छिद्रपूरकमपि तु सर्वेषामपीत्याह॥ ॥जपच्छिद्रं तपश्छिद्रं यच्छिद्रं यज्ञकर्मणि। सर्वं भ
वति निश्छिद्रं ब्राह्मणैरुपपादितं॥ ५७॥ ॥जपतपोयज्ञादिकर्मणि छिद्रमच्छिद्रमस्त्विति द्विजैरुक्तमेव स
र्वं निश्छिद्रं भवतीति। यद्यप्यस्य सर्वव्रतशेषत्वादंते विधानमुचितं तथापि देहलीदीपन्यायेन मध्ये नि
हितमनुतयोरुपकारित्वात्स्येवेति न दोषः। ननु निमित्तिनो विद्यानाशक्तौ कथं पापक्षयः स्यादत आह॥
व्याधिव्यसनिनि श्रांते दुर्भिक्षे डामरे तथा। उपवासो व्रतं होमो द्विजसंपादितानि वा॥ ५८॥ ॥व्याधिना रा
जयक्ष्मादिना व्यसनी ग्रस्तः यद्वा व्यसनं पित्रादिमरणं। श्रांतो दूराध्वगमनादिना। दुर्भिक्षं दैविकदो
षोपलक्षणं। डामरो राज्योपप्लवो राजिकमानुषोपलक्षणं। एतेषु उपवासव्रतहोमादीनि दक्षिणादानसंतो
षितैर्द्विजैः संपादितान्यपि निमित्तिनः पापक्षयं कुर्वंतीति। अत एवापस्तंबः अशक्तस्य पिता तस्य पिता वा
पादिवा दाराः सुहृत्तं तस्य कृच्छ्रं पात्रतो मुच्येत किल्बिषादिति। अत्यंतापदि पक्षांतरमाह। अथवा ब्राह्मण

प०दी० स्तुष्टाः सर्वं कुर्वंत्यनुग्रहं। सर्वान्कामानवाप्नोति द्विजसंपादितैरिह ५४ अथवा अत्यंतापन्नस्य पूर्वसेवा
१९ दिना तुष्टा ब्राह्मणा ब्रह्मनिष्ठाः पर्षदि नियुक्ता अस्मामापदि एतस्मात्पापादस्मद्वचनेन त्वं मुक्त इति स
वधैर्वानुग्रहं कृत्वा वनेव वास्य शुद्धिर्भवति यतो द्विजैर्महापुरुषैः संपादितैराशीर्विशेषैः सर्वानप
श्वपुत्रादिकामानपि प्राप्नोति किं तत्र पापक्षयमिति द्विजवचनप्रशंसेति। तथाश्वाथर्वणे श्रूयते। अयं
लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामा तं तं लोकं जयते तांश्च कामांस्तस्मादा
त्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकाम इति। सर्वमनुग्रहमिति वदता पक्षांतरं तत्र सूचितं तदाह हारीतः पादद्वयम
र्धमप्यूहपादं वापि विधानतः। ज्ञात्वा बलाबलं कार्यं प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेदिति। एवमन्तर्गमपि पत्त्राणां
देशकालवयोवस्थानुबंधाद्यनुसारेणाल्पबह्वाकार्यम्। यथाह याज्ञवल्क्यः॥ देशं कालं वयः शक्तिं पा
पं चावेक्ष्य यत्नतः। प्रायश्चित्तं प्रकल्प्यं स्याद्यत्र चोक्ता न निष्कृतिरिति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यामनुग्रहविष १९
यमाह॥ ॥दुर्बलेऽनुग्रहः कार्यस्तथा वै बालवृद्धयोः। ततोऽन्यथा भवेद्दोषस्तस्मान्नानुग्रहः स्मृतः।

धनविद्यातिजनबलैर्हीनो दुर्बलस्तस्मिंस्तथाशब्देन स्त्रीषु बालवृद्धयोरा षोडशाद्बालः सप्ततेरूर्द्ध्व
गतो वृद्ध इति व्यवनोक्तलक्षणयोर्यथासंभवमनुग्रहः कार्यः। अन्यथोक्तातिरेकेणानुग्रहे क्रि
यमाणे दोषो भवेत्तस्मादन्येष्वनुग्रहो न स्मृतः पूर्वैरिति। अनुग्राहकस्वरूपमाहांगिराः। कृत्वा पू
र्वसदाहारं यथोक्तं धर्मकर्तृभिः। पश्चात्कार्यानुसारेण शक्त्या कुर्यादनुग्रहं प्रायश्चित्तं यथोद्दि
ष्टमशक्तं दुर्बलादिभिः इष्यतेऽनुग्रहस्तेषां लोकसंग्रहकारणात्। एको नार्हति तत्कर्तुमनूचानोऽप्य
नुग्रहं। धर्मज्ञा बहवो विप्राः कर्तुमर्हन्त्यनुग्रहमिति। उक्तातिरेकेणानुग्रहे प्रत्यवायं विशदयति॥
स्नेहाद्वा यदि वा लोभाद्भयादज्ञानतोऽपि वा। कुर्वंत्यनुग्रहं ये तु तत्पापं तेषु गच्छति॥ ५६॥ ॥स्नेहान्
त्रमित्रादौ लोभाद्भूमिकेषु भयाद्राजादिषु अज्ञानात्पंडितंमन्यतया यस्मिन्कस्मिंश्चिद्दुर्बलादि
व्यतिरिक्तेऽपि येऽनुग्रहं कुर्वंति तेषु तत्प्रत्युत्पन्नपापसंक्रामतीति। ननु परपापस्य परस्मिन्संक्रमो नोपपद्य
ते अमूर्तत्वात्तत्प्रथा शास्त्रानुष्ठानेन तत्सजातीयपापांतरोत्पत्त्या तत्संक्रमव्यवहारादिति। यथा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

प०टी
२०

समर्थानुग्रहे प्रत्यवायस्तथा दुर्बलानुग्रहेपीत्याह॥ ॥शरीरस्यात्यये प्राप्ते वदंति नियमं तु ये। महाका
र्योपरोधे वा न स्वस्थस्य कदाचन॥५७॥ ॥शरीरस्यात्ययो विनाशावस्था तस्यां वयसा रोगादिना वा प्राप्ता
यां सत्यामपि महाकार्योपरोधे वा महद्धि तत्कार्यं च महाकार्यं वृद्धमातापित्रादिशुश्रूषा तदुपरोधा
त्ताहि ना शास्त्रसिद्धसति ये यथोपदिष्टमेव नियमं प्रायश्चित्तं तदंगभूतस्नानमौनोपवासादिकं
वा अनुग्रहव्यतिरेकेणैव वदंत्युपदिशंति न तु नः स्वस्थस्य तथा किंतु सानुसानुग्रहमेव तस्य वदंति
ते क्षपितत्वापं गच्छंतीति पूर्ववाक्यादनुषज्यते। उक्तप्रतिनिधिव्यतिरेकमाह॥ ॥स्वस्थस्य शूद्राः कु
र्वंति वदंति नियमं वयो। ते तस्य विघ्नकर्तारः पतंति नरके भुवौ॥५८॥ ॥ये शूद्राः प्रतिनिधिं नियामकं
शास्त्ररहस्यमज्ञानंतः स्वस्थस्यापि विहितं नियमं प्रायश्चित्तं कुर्वंति स्वयमनुतिष्ठंति ये च स्वस्थस्या
विप्रातिनिधिं वदंति ते सर्वेपि तस्य निमित्तेनः पापाने हृत्वा विघ्नं कुर्वंतीत्यशुचौ रौरवादिनरके पतंति। २०
रदानी विप्रवाक्यव्यतिरेकेण स्वयमेव ब्रतानुष्ठाने प्रत्यवायमाह॥ ॥स्वयमेव ब्रतं कृत्वा ब्राह्मणो यो

वमन्यते। वृथा तस्योपवासः स्यान्न च पुण्येन युज्यते॥५९॥ यः पंडितं मन्यतया ब्राह्मणमवमत्य स्वयमेव
प्रकाशो विप्रापेव्रतमाचरति तस्योपवासादिनियमो वृथा भवेन्न च पुण्यं प्राप्नोति। अत एव शातातपः॥ यद्वि
ना धर्मशास्त्रेण प्रायश्चित्तं विधीयते। न तेन शुद्धिमाप्नोति प्रायश्चित्ते कृतेपि सः। इति। कीदृशैस्तर्हि व्रतं कार्यमि
त्यत आह॥ ॥स एव नियमो ग्राह्यो यमेकोपि वदेद्द्विजः। कुर्याद्वाक्यं द्विजानां तु अन्यथा भ्रूणहा भवेत्॥६०॥ प्रा
यश्चित्तोपदेशे पर्षद् दशावरेत्यादिवचनानां यावतां विप्राणां प्रायश्चित्तविधायकत्वं मुख्यः कल्पः
बहुविप्राभावे कथं विदेकोप्यादितद्विधायकत्वमत्यनुकल्पः। सर्वथापि विप्रानुज्ञात एव नियमो व्रतं ग्राह्यो मन्य
था विप्रानुज्ञामन्तरेण स्वयमेव शास्त्रयोनीतो न यायात्कस्यापि प्रायश्चित्तं कुर्वन् भ्रूणहा भवतीति निंद्य्याप्र
त्यवायी भवति विप्रवाक्यस्य शोधकत्वे हेतुमाह॥ ॥ब्राह्मणा जंगमं तीर्थं भूताहिंसाधवः। तेषां वाक्योदकेनैव
शुध्यंति मलिना जनाः॥६१॥ विशिष्टमातापितृजन्या ब्राह्मणा जंगमं मम स्ति इष्टदेवीस्थानयज्ञोपनयनात्मामिष्टं सं
पादकत्वात्स्थावरप्रयाग। क्षिविलक्षणतीर्थं शोधकं न केवलं ब्राह्मणाः एवं किंतु साध्वोन्येपि मनुष्याश्वावि

पत्री
२१ शंधातोऽथ च वनमिति द्विरित्यत आह ॥ चाण्डालादि निज्ञापतनमस्पर्शता निर्दिवतास्यर्द्वदेवमया विज्ञानतश्च
ममनाय ॥ ६२ ॥ बंद विद्वो ब्राह्मणाय प्रसाध्यामदिप शूपचारी निष्पन्नाभिशौचकतयाहीन्य श्रुत्वा निवाय
भैसाघत आह ॥ मतेनानिदैवतास्त्वथेवा न मत्वं तेनेव चनवशावल्लिदं वत्तास्त्वेन सर्वे श्रेमयानो विप्राणां
वचनमन्यथा ॥ तिमं चाण्डालस्य त्रिगायो वा शूद्र स्त्र वादिभीना मिति वशात्तथाव श्रूयते ॥ पावको वै देव नाम्ना
स्मार्त्तो तस्यादिद्वाससौ वमसीति ॥ स्पर्शे तु प्रागिव मा ॥ चासमत्र दैवताः सर्वास मम सर्वस्य दैवतमिति ॥ न तु पति
निर्भिना नुष्ठापनेन श्रूलकत्सागृता हिताम मनाद इतीयत्यादित्यत आह ॥ उपवासो व्रतं चैव स्नानं तीर्थं
जपस्तपः ॥ विप्रैः संपादितं यस्य संपूर्णं तस्य तत्फलम् ॥ ६४ ॥ द्रव्यदानादिना मलो वि तैर्वि प्रैर्यस्यासामर्थ्यस्य य
जमानस्य महतोस्य सुपन्नामाहिकस्य विप्रैस्तत्पतोपवासादीनां फलं संपूर्णमेव चसव तिनास्य निष्पादितत्वे
नस्नानमिति ॥ अत एवाह जैमिनिः तस्मिन् फलदर्शनादित्यमेन प्राप्तिनियोज्य फलनप्राप्ति निर्धरितम् ॥ इदा २१
नीं किम्पद्वस्त्वेह शुद्धिमात्मनाह श्राव्र शुद्धिमाह ॥ ॥ अत्राघेकोनस्य स्त्रोम शिक्षा कोशा दूषितो तत्

नाष्ठस्पर्शे ह्यपस्पृश्य स्पर्शनास्पर्शे त्र ॥ ६६ ॥ अत्र मोदनं न दाघं यस्पै त्यक्त्वा ग्रं तांश्चान्यो दद्यादौ ॥ अनुयोग्य
माघमन्नतदाघं वा घ्राघपक्वमन्नं न श्वानमक्षि घाकीटैः पिपीलिकादिभिः संपृक्तं मक्षिकादि शास्त्रा वाह वि
नेतस्या त्रस्योत्तरामर्थ्ये अपः स्पृशीतस्पर्शये हृद्यामं तु रस्तेद वेतस्य नाप्यस्पृश्य स्पर्शेपेदिति कीटसंपोगेन गोघ्रा
तादि कम्पपलस्त्त अतएव हृस्यपति ॥ गो घ्राते चक्रते चान्ते मक्षिकादि दूषिते शूद्र स्पर्शे सलिले चैव प्रक्षेपव्य
विशुद्ध्यति ॥ शूद्रः स्पृष्टथपाक्यानस्य तस्या या अविशोध्य कल्पतापनार्थ ॥ अतएव मनुः पक्षिजग्धं गवाघ्रातमवधू
तमवक्षुतं ॥ दूषितं केशकीटैश्च मृत्प्रक्षेपेण शुध्यतीति ॥ अवघृतं वस्त्रावधूतं नरेण स्पृष्टं ॥ अवक्षुतं क्षुतोत्पन्न
विहूत्पृष्टं ॥ तस्य मलिलयोः समस्तत्वात् मिलितयोरेव शोधकत्वाय न मानितानस्य स्पृष्टस्य पातिविकल्पा ॥ लिखा
मनदन्यतरस्यापि शोधकत्वमापनार्थमिति ॥ भोजनकाले नाच शुद्धिप्रमगेन ऊर्ध्वाच्छिष्टभोजनधर्ममाह ॥
॥ भुञ्जानश्चैव यो विप्रः पादं हस्तेन संस्पृशेत् ॥ स्वमुच्छिष्टमसौ भुंक्ते यो भुंक्ते मुक्तभाजने ॥ ६५ ॥ पादुकास्थो न
भुंजीत न पर्यंकस्थितोपि वा ॥ श्वान चंडाल दृष्टं च वै भोजनं परिवर्जयेत् ॥ ६६ ॥ ॥ भोजनकाले यो विप्रो वामहस्त

१९

प॰ली शेषाः कथं वचनमिति हिरित्यत आह॥ ब्राह्मणा यानि भाषंते मन्यंते तानि देवताः। सर्वदेवमया विप्रा न तद्व
२१ चनमन्यथा॥६२॥ वेदविदो ब्राह्मणा यान्यसाध्यान्यपि पुत्रपुत्रादीनि मुख्यानि शोकव्याद्दीन्यपुत्रानि वाय
ध्येया घंत आपाद्यते तानि देवतास्तथैवानुमन्यंते तेन च वचनं वशाद् द्विदेवतात्वेन सर्वदेवमयानां विप्राणां
वचनमन्यथा विसंवादि न भवतीति प्रायो वा शोधनं वादिनीवा गीति वचनात्तथा च श्रूयते। याज्ञवल्क्ये देवतास्ता
स्तावी वेदविदि ब्राह्मणो वसंतीति। स्मर्यतेप्यंगिरसा॥ ब्राह्मणा देवताः सर्वाः मवसर्वस्य दैवतमिति। ननु प्रति
निधिनानुष्ठापयितुर्न्यूनफलतायां तादृशानमनादरणीयस्यादित्यत आह॥ उपवासो व्रतं चैव स्नानं तीर्थं
जपस्तपः। विप्रैः संपादितं यस्य संपूर्णं तस्य तत्फलम्॥६३॥ द्रव्यदानादिना सम्तोषितैर्विप्रैर्यस्यासामर्थ्यस्यय
जमानस्य कर्तव्यमुपवासादिकं संपाद्यते तस्य तेषामुपवासादीनां फलसंपूर्णमेव भवति नान्यनिष्पादितवे
न्यूनमिति। अतएवाह जैमिनिः तास्मिन्नु फलं दर्शनादित्यनेन प्रतिनिधौ तु रेव फलं न प्राप्तिनिधेरिति॥ इदा २१
नी॥ किमुपहतदेहशुद्धिप्रसंगेन तादृशान्नशुद्धिमाह॥ ॥अत्राद्ये कीटसंयुक्ते मक्षिकाकेशदूषिते तदं

ना स्पृशेद्वापस्तदन्नं तस्मिन्नास्पृशेत्॥६४॥ अत्र मोदनं नन्दाद्यं यस्मिन्नाद्यं तस्मिन्नोदनादौ। अनुयोगप
माघमन्नं वा तदाद्यं वा आद्यं पक्वमन्नं नन्वामे नास्मि ह्वाकीटैः पिपीलिकादिभिः संयुक्ते मक्षिकावेशान्तो वा दूषि
ते तस्यान्नस्यान्तरा मध्ये अपः स्पृशेत्स्पर्शये इद्यानंतरस्त दन्नं तस्मिन्नापिस्पृशेत्स्पर्शयेदिति कीटसंयोगेन गोघ्रा
तादिकमुपलक्ष्यते अतएव बृहस्पतिः। गोघ्राते चकुते वान्ने मक्षिकाकेशदूषिते। इदम्मसलिले चैव प्रक्षेत्व्य
विशुद्ध्यति। इति। मृदः शुद्धयुपाद्यानं स्वतन्त्राया अपि शोधकत्वापनार्थी। अतएव मनुः। पक्षिजग्धं गवाघ्रातमवधू
तमवक्षुतं। दूषितं केशकीटैश्च मृत्प्रक्षेपेण शुध्यतीति। अवधूतं वस्त्राव धूनेन रेणुस्पृष्टं। अवक्षुतं क्षुतोत्पत्र
विइस्पृष्टं। तस्मिन्नपि सयोः समस्तत्वान्मिलितयोरेव शोधकत्वाय च सलिलं न स्पृष्टं द्वा पीति विकल्पो निषि
धे तदन्यतरस्यापि शोधकत्वज्ञापनार्थमिति। भोजनकाले नान्नशुद्धिप्रसंगेन उच्छिष्टा दृभोजनधर्मानाह॥
॥ भुंजानश्चैव यो विप्रः पादं हस्तेन संस्पृशेत्। स्वमुच्छिष्टमसौ भुंक्ते यो पात्रे भुंक्ते मुक्तभाजने॥६५॥ पादुकास्थो न
भुंजीत न पर्यंकस्थितोऽपि वा। श्वान चंडाल दृष्टं वैव भोजनं परिवर्जयेत्॥६६॥ ॥भोजनकाले यो विप्रो वामह

Indira Gandhi National Centre for the Arts

प-टी- स्तेन पादं स्पृशति वामहस्तेन भोजनपात्रमनवलंब्य वा भुंक्ते स स्वोच्छिष्टभोजनप्रत्यवायं लभते। अनेन स्वो
२२ च्छिष्टभोजनप्रायश्चित्तमेवात्राभिप्रेतमिति वक्तुं प्रथमाध्यायोक्तस्याप्यस्य पुनरुपन्यास इति न पौनरुक्त्यं। पा
पादुकापर्यंकस्थितौ श्वानचंडालदर्शने च भोजनमेव त्यजेत् त्यागे वोच्छिष्टभोजनप्रायश्चित्तमेव कुर्यादि
ति। प्रायश्चित्तं चोक्तं चतुर्विंशतिमते ऽप्युच्छिष्टं यो भुंक्ते यो भुंक्ते मुक्तभाजने। एवं चैव स्वतः प्राह भक्त्या चा
द्रायणं चरेदिति। इदानीमत्र शुद्धिमेव प्राधान्येन वक्तुं प्रतिजानीते॥ ॥यदन्नं प्रतिषिद्धं स्यादन्नशुद्धिस्तथै
व च। यथा पराशरेणोक्तं तथैवाहं वदामि वः॥६७॥ यदन्नमुपहत्या भोजने प्रतिषिद्धं तस्योपहतस्याचा
व चाय था पराशरेणोक्तं तथैवाहमास्मि त्रपिकलियुगे तो व्यासादयो महर्षयो
न शुद्धिरुक्ता पूर्वस्मिन् कालिधर्मप्रवचने पराशरेण तथैवाहमास्मि त्र(प्रि)कलियुगेतो व्यासादयो महर्षयो
त्रशुद्धिरुक्ता पूर्वस्मिन् कालिधर्मप्रवचने पराशरेण तथैवाहमस्मिन्नपि कलियुगे तो व्यासादयो महर्षयो
वो युष्मभ्यं वदामि पुनः पराशरपरामर्शः संप्रदायाविच्छेदस्य च मार्गेति प्रतिषिद्धान्नशुद्धिं दर्शयति।
वो युष्मभ्यं वदामि पुनः पराशरपरामर्शः संप्रदायाविच्छेदस्य च मार्गेति प्रतिषिद्धान्नशुद्धिं दर्शयति।
शृतं द्रोणाढकस्यान्नं काकश्वानोपघातितं। केनेदं शुध्यते चेति ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत्॥६८॥ वक्ष्यमाण
लक्षणं द्रोणाढकाभ्यां परिमितं शृतं पक्वमन्नं श्वकाकाद्युपहतमिदं केन प्रकारेण शुध्येदिति ब्राह्मणे २२

भ्यो निवेदयेत् पृच्छेत्। निवेदनवचनेन स्वयमेव तत्तत्कृत्वा पिशुद्धिर्मनिष्पद्यत इत्युक्तं भवति। ब्राह्मणाव
त्राथ्यं प्रतिवचनमाह॥ ॥काकश्वानावलीढं तु द्रोणान्नं न परित्यजेत्॥६९॥ ॥श्वकाकाद्यवलीढम
न्नं द्रोणाढकपरिमितं चेन्न परित्यजेदिति विप्राणां ब्रह्मघोषेण भोज्यं भवति तत्क्षणादित्यनागतेन संबंधा
द्विप्रैः प्रतिवचनं देयमिति शिष्यते। इदानीं द्रोणाढकयोः परिमाणमाह॥ ॥वेदवेदांगविद्विप्रैर्धर्मशा
स्त्रानुपालकैः। प्रस्थाद्द्वात्रिंशतिर्द्रोणः स्मृतो द्विप्रस्थ आढकः॥७०॥ पंचहस्तसकोमा ष(ष्ट)स्ते श्च(च)तुःषष्टि
स्त्रिःपलं। एतैर्द्वात्रिंशद्भिः प्रस्थो मागधेषु प्रकीर्तितः इति गोपथब्राह्मणश्रुतिप्रतिपादितलक्षणैर्द्वात्रिंशद्भिः
प्रस्थैर्द्रोणो द्वाभ्यां प्रस्थाभ्यामाढक इति वेदवेदांगधर्मशास्त्रज्ञपालैर्विप्रैः स्मृतो। वेदविद्वादिविशे
षणं च तत्तद्देशीयप्रसिद्ध लौकिकव्यवहारनिर्वाहकवणिक्कल्पितपरिमाणव्युदासायेति उक्तपरिमाण
स्यैव व्यवहारे प्रयोजकतामाह॥ ॥ततो द्रोणाढकस्यान्नं श्रुतिस्मृतिविदो विदुः॥ ॥तत्तस्मात् श्रुतिस्मृत्यो
यादेव परिमाणं द्रोणाढकस्यान्नमपरिमेयत्वेन विवक्षितमिति श्रुतिस्मृतिज्ञा ब्राह्मणा मन्यंते। तादृशमन्न

प०टी० नपरिमाणोकथमित्यतआह॥ काकश्वानावलीढं तु गवाघ्रातं खरेण वा। स्वल्पमन्नं त्यजेत्क्लिन्नं शुद्धिर्द्रोणा
२३ ढके भवेत्॥७१॥ ॥श्वकाकगोखरैरवलीढं द्रोणाढकन्यूनपरिमाणं द्रव्यं परित्यजेत् द्रोणाढकपरिमाणं तु
वक्ष्यमाणपूर्वार्धेण शोधयेत्। धानिकाधानिकविषयत्वेन स्वार्जितदुर्जितादिविषयत्वेन वा द्रोणाढक
योर्व्यवस्था कार्या। इदानीं विवक्षितां शुद्धिमाह॥ अन्नस्योद्धृत्य तन्मात्रं यच्च लालाहतं भवेत्। सुवर्णो
दकमभ्युक्ष्य हुताशेनैव तापयेत्॥७२॥ हुताशनेन संस्पृष्टं सुवर्णसलिलेन वा। विप्राणां ब्रह्मघोषेण भो
ज्यं भवति तत्क्षणात्॥७३॥ उक्तपरिमाणस्यान्नस्य यावदुपहतं यावद्धास्यादिलालास्पृष्टं तावदपनीयावशिष्टं
सुवर्णसंयुक्तेनोदकेनाभ्युक्ष्याग्निना परितापनानंतरं विप्राणां शुद्धमिदमन्नमपरित्याज्यमिति पूर्वोक्तघो
षेण ब्रह्मणः पवमानः सुवर्जन इत्यस्य ऋग्वा क्रमघोषेण च तत्कालमेव भोज्यं भवति। तदा स्वौधायनः सिद्धहवि २३
षो महतामवायसप्रभृत्युपहतानां तदन्नपिंडमात्रमुद्धृत्य पवमानः सुवर्जन इत्यनेनाभ्युक्षणमिति। अन्नस्य
शुद्धिमुक्त्वा रसशुद्धिमाहिष्याह॥ ॥स्नेहो वा गोरसो वापि तत्र शुद्धिः कथं भवेत्। अल्पं परित्यजेत्तत्र स्नेहस्योत्पवने

पै०टी० न वा॥७४॥ अनयैवोक्तया शुद्धिर्गोरसस्य विधीयते॥७५॥ स्नेहो घृततैलादिर्गोरसः क्षीरादिस्तयोः श्वकाका
२३ घवलीढयोः ग्रहणे चं वा शुद्धिस्तस्या अन्नविषयत्वादिति प्रश्नांतरं। किंतु द्रोणाढकपरिमाणादल्पत्वे त्यागो
धिकत्वे तु स्नेहस्योत्पवनेन प्लावनेन गोरसस्यापि अन्यया तया पाके न शुद्धिरिति तदाह शंखः। प्लावनं घृत
तैलानां पावनं गोरसस्य च। ताडनिष्ठावयेद्धि शाकमूलफलानि चेति। एतेषु प्लावनतापनेविलीनस्नेहादि
विषये घनीभूतयोस्तु तावन्मात्रोद्धरणं तदाह शातातपः। तापनं घृततैलानां मधुनो गोरसस्य च। तन्मात्रमुद्धृ
तं शुद्धेत्कठिनं तु पयो दधि। अविलीनं तथा सर्पिर्विलीनं पवनेन त्विति। घृतलीतिर्भ्रूसरांगोडजस्य विसतं तरिद्र
पोद्धृष्टजा तु किंचिद्दूष्या कुलाकः करतलनवनीताग्रोसि प्राशीरक्षास्यः शाकाष्ठेघा हिवासेत्य सिहि
तव वसो नूरवलेवनसदा त्रावह्नोमात्रा पेगिरिगूत्र स्मि तत्र सित्सुरवः पात्तुदामोदरो वः॥१॥ धर्माधिकारिकु
लके रक्खान नेदुश्रीरामपंडितसुतेन विनायकेन। शास्त्रे पराशरकृते विहितो नु षष्ठोध्यायो मलावहाविशु
द्धिविनिर्णयाय॥१॥ ॥इति श्रीधर्माधिकारिरामपंडितात्मजनंदपंडितापरनामधेयविनायकपंडितकृ
तौ पराशरस्मृतिविवृतौ विद्वन्मनोहरायां षष्ठोध्यायः॥ ॥समाप्तम्॥ ॥ २४

Indira Gandhi National Centre for the Arts

Indira Gandhi National
Centre for the Arts